

УДК 37.091.4

О. В. Сухомлинська,

доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник
(ДНПБ України імені Василя Сухомлинського)
ORCID: 0000-0002-2033-285

ДИТИНА І ПИТАННЯ ПРО СМЕРТНІСТЬ: ПІДХІД ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті піднімається питання про рефлексії щодо смертності людини як специфічної галузі наукового знання і передовсім педагогічного; розглядається ступінь його дослідженості у вітчизняній гуманітаристиці (філософії, психології) та у західній науковій думці – танатології. Основна увага приділяється особливостям сприйняття дитиною смертності, в зв'язку з чим ставиться питання про роль і значення педагогіки, і зокрема художньо-образного освоєння дитиною цієї проблематики. Наголошується на нерозробленості педагогічного контексту – змістового наповнення і відповідної інструментарію для представлення теми смертності людини в освітньому і виховному просторі. Розкриваються і аналізуються ідеї Василя Сухомлинського щодо ознайомлення дітей з питаннями смертності людини як філософсько-етичних ціннісних явищ. Розглядається навчально-методичний інструментарій, розроблений і застосований В. Сухомлинським, – морально-етичні повчання, методичні поради, художньо-ілюстративний матеріал. Розкриття питань моральності у спадщині Сухомлинського спрямоване на акцентуацію уваги дорослих на ставленні дитини до теми смерті як філософсько-етичної категорії, як одного із шляхів її репрезентації в педагогічному процесі школи та в сімейному вихованні.

Ключові слова: *Дитина, смертність, дискурс, моральність, вітчизняні дослідження, танатологія, філософія, теологія, дитяча література, К. Ушинський, Л. Толстой, педагогіка і питання смерті, В. Сухомлинський, рефлексія, соціально-етичні цінності, методична, художньо-етична спадщина.*

Питання смерті супроводжують людство впродовж всього його існування. На різних етапах його розвитку, в різних суспільствах вони ставилися і вирішувалися по-різному, в залежності від ступеня розвитку суспільства в цілому і особливостей його духовної спрямованості. Але і у межах одного суспільства ці феномени осмислювалися і втілювалися зовсім по-різному. І навіть більше – ставлення до них змінюється і впродовж життя однієї людини – вона зовсім не однаково підходить до розмислів про смерть у дитинстві, у молоді роки, в часи зрілості і у старості.

Нас же цікавить дитинство з його першим пізнанням навколишнього світу і початком усвідомлення власної суб'єктності у всій повноті її проявів і виявів, тобто в її філософському вимірі, яке неодмінно включає і питання про смертність.

У сьогоденному мультифакторному світі у багатьох суспільствах в повсякденному житті тема смертності майже повністю відсутня. Як пише російська дослідниця, "наша культура поміняла "пам'ять смертну" на повне забуття й витіснення даної теми. Розмови про смерть завжди ведуться, якщо тільки справа стосується конкретної смерті когось знайомого, та й про це намагаються забути якомога швидше" [1]. Нині більша частина людства постає у фармакологічних, косметичних, медичних змаганнях за "вічну" молодість і красу, а ідеалом виступають досконале тіло, високий стиль життя, сексуальність, відповідний одяг і здорове харчування. Це на побутовому рівні.

Трохи інша картина вимальовується, коли звернемо увагу на наукові розмисли щодо цих питань. Спочатку коротко окреслимо погляди науковців-філософів, психологів, педагогів на тему смерті. Відзначимо, що вона була на периферії багатьох вітчизняних наук, підкреслюємо – наук, бо тут не йдеться про релігію і релігійну літературу. Посилаємося при цьому на статтю В. В. Варави "Сучасна російська танатологія (досвід типологічного опису)" (2009) [2], де вчений розглядає філософське осмислення вітчизняними науковцями теми смерті і смертності. Вчений підкреслює, що лише в пізньорадянські часи філософи почали звертатися до цієї тематики і називає М. М. Мамардашвілі, І. Т. Фролова, Л. А. Когана, П. С. Гуревича та інших. Він виділяє три філософські підходи до питання смертності: *циїєнтистський скепсис (радянсько-марксистський)*, який розглядає смерть як фундаментальний закон існування живого, механізм еволюції вищих організмів; *циїєнтистський оптимізм*, коли лише наука і технології зможуть привести до зникнення смерті і здійснення прориву до безсмертя, тобто винайдення науково-технічних механізмів безкінечного продовження життя. Третій підхід – *духовно-моральний*, що відзначається своєю філософічністю, полягає у осмисленні, рефлексії щодо знаходження граничних смислових основ життя (Г. С. Батіщев), за яких особливого значення набуває тема *духовної смерті* як егоїстичної самовтрати особистості [2]. Тобто саме тут питання смертності розглядаються у морально-етичному ключі, бо звертаються до світоглядних, ціннісних смислів життя.

Цю тему не обійшли увагою і сучасні російські філософи, яких називає В. В. Варава, – С. С. Неретіна, В. О. Кутирьов, Л. Є. Балашов, В. М. Розін та інші. Більше того, в 1991 р. була організована Асоціація танатологів Санкт-Петербургу (зараз – Санкт-Петербурзьке товариство танатологічних досліджень), яка випускає свій альманах, перекладає праці зарубіжних дослідників, публікує оригінальні праці. Поза діяльністю цього товариства особлива увага російських дослідників зосереджується на художньо-образному осмисленню цього явища через літературу і мистецтво. Заслуговує на увагу збірник "Мортальність в літературі і мистецтві", що вийшов у Москві у 2015 році [3].

Читач, мабуть, відзначив вживання двох термінів: науки про смертність – *мортальність* (від латинського слова *mors* (смерть)) і *танатологія* (походить від слова Танатос – грецький бог смерті). Як свідчить ознайомлення з літературою, мортальність вживається у філософському, світоглядно-культурологічному значенні, має духовне, морально-етичне смислове наповнення. Танатологія – термін, що вживається в англо-американській науці, а також є складовою сучасної англо-американської культури. Вона отримала свій розвиток у другій половині ХХ ст. як симбіоз міждисциплінарних досліджень. В. В. Варава у своїй концептуальній статті, до якої звертаюся і цитую не лише я, а й багато інших дослідників, зазначає: "Можна стверджувати, що сучасна західна танатологія є фундаментальною парадигмою, в якій звершується життя і смерть людини. Без перебільшення, танатологія – релігія ХХІ століття... На Заході створена надмірна інформаційна база, проводяться численні конференції і симпозіуми, створюються різні громадські організації з одною єдиною метою – забезпечити сучасній людині комфортний відхід від життя. Філософське питання про сенс життя тут не ставиться, бо заважає комфорту самого життя" [2]. Отже, танатологія, за переконаннями одних дослідників, є "*технологією* помирання і не передбачає духовного осмислення життя" (В. В. Варава, 2009), і, на думку інших, є мультидисциплінарною, інтегрованою наукою, яка об'єднує відповідну теорію і практику, тобто увесь комплекс питань, і серед них філософських (Р. Л. Красильников, 2015). Хай там як, але, мабуть, у найближчому майбутньому побачимо зближення цих двох концепцій – мортальності і танатології, які, на нашу думку, збагачують одна одну. Невипадково у російській літературі все більше зустрічається термін "танатологія", та й фахові об'єднання мають цей термін у своїй назві.

Ось такий побіжний огляд досліджень з цієї теми, серед яких, на превеликий жаль, ми знайшли лише одне посилання на розвідку українського науковця [4]. Окресливши дослідницьке поле, перейдемо до питання про ознайомлення дітей із темою людської смертності, коли дитина сама ставить такі питання як реакцію на чиюсь смерть у її близькому оточенні, на читання дорослими або самими дітьми оповідань і казок, як народних, так і авторських, де смерть є майже обов'язковим компонентом їхнього змісту. Досить часто питання про смерть виникають у чутливих, емоційно лабільних дітей, які навіть загибеллю тварин і птахів тощо.

Російські вчені стверджують, що, не дивлячись на факти явної "танатизації дитячої свідомості" (Абраменкова В. В., 2005) і "танатологічний ренесанс" (В. В. Варава, 2009), систематичні дослідження у цьому напрямі не проводяться. Зовсім по-іншому виглядає картина, коли звернутися до англо-американських досліджень дитячого розуміння смерті, яка носить шестидесятирічну традицію [5]. І тут у першу чергу називаються дослідження Сільвії Ентоні, яка починаючи з кінця 1940-х років, проводила психологічне, соціологічне, психоаналітичне клінічне дослідження того, як діти відкривають для себе смерть, аналізує дитячі ігри, сновидіння, роздуми, розповіді дітей про те, що вони відчувають, коли думають про смерть. Книга Сільвії Ентоні "Відкриття смерті в дитинстві і пізніше" (перше видання, 1940 р.) є першовідкривачем наукового розгляду проблеми, і нині жодне дослідження, яке претендує на науковість, не обходиться без її згадування або аналізу [6]. Видання російською мовою у 2009 році – це переклад книги, опублікованої в 1971 р., переглянутої і збільшеної автором, до якої додано матеріал її подальшого практичного досвіду.

Наступною після С. Ентоні до дослідження дитячого розуміння смерті зверталася Марія Неджі (1948), яка вивчала малюнки і відповіді дітей на поставлені питання і виділила стадії розвитку розуміння дитиною смерті. Дослідники зазначають, що "після праці Неджі приблизно два десятиліття цікавості до дитячої танатичної тематики не спостерігалось, і продовжувала побутувати думка про те, що діти не цікавляться смертю і перебувають у щасливому незнанні щодо своєї смертності. Інтерес поновився у 70-ті роки, причому стає все більше розповсюджуваним і оформлюється в окремий напрям досліджень" [5]. Науковці від розроблених ще у кінці 1940-х років ХХ ст. таких методів дослідження, як відкриті питання, малюнки, аналіз ігор, інтерв'ю перейшли до спеціально організованих методик – бесід з дітьми з демонстрацією конкретних речей, наприклад, живої пташки і чучела пташки [5]. Зарубіжні дослідження мало торкаються філософського осмислення теми смертності, вони лежать у психоаналітичній площині, укорінені у вченні Зігмунда Фрейда і у експериментальній психології.

Розглядаючи ці питання, не можна обійтися лише науковими підходами. Потрібно обов'язково згадати про те, як релігія ставиться до смертності і, дитячої зокрема. Велика привабливість будь-якої релігії в тому, що вона пропонує вічне життя, заперечує смерть як кінець усього, а не перехід до інших форм існування "душі". Тобто релігія не заперечує смертність тіла як біолого-фізіологічного об'єкта, а

зосереджує увагу на духовній складовій смертності людини. Вона розглядає і тлумачить такі основні поняття, як "смерть, вічність, загробне життя, похорон, пам'ять, похоронний етикет, скорбота, горе, філософія життя і смерті" [7].

Прихильники релігії і, зокрема християнської віри, особливо православної, відзначаючи складність питання, радять батькам, дорослим, учителям не уникати теми смертності, не перетворювати її у табу, тому що "зароджені у душі маленької дитини страхи смерті... стримують, гальмують розвиток дитини, не дозволяють її організму, психіці, інтелекту відкинути одну вікову форму і стати на новий ступінь розвитку... Смертні страхи – це свого роду якорі, які тягнуть назад, чіпляють, застрягають у душі дитини і не пускають у її душу, в мозок нове, інше знання" [7].

Наприклад, такий авторитет у православ'ї як Антоній Сурожський у своїх проповідях говорить, що "смерть зовсім не потрібно приховувати; вона проста, вона – частина життя. І завдання люблячих дорослих так познайомити дитину з нею, щоб вона відчула спокій і красу смерті" [8].

Крім ознайомлення з суто ритуальними обрядами, популяризатори релігійного вчення наголошують на тому, що душа безсмертна, радять не порівнювати смерть зі сном, з тим, що таке небеса, не говорити, що "тато там на небі слідкує за тобою" і таке інше.

Отже, хто б не торкався цієї теми – і філософи, і психологи, і теологи – всі вони підкреслюють її неймовірну складність і, разом з тим, необхідність говорити про неї. І майже всі вони сходяться у тому, що стосовно дітей допомогти може книга – читання та вдумливе обговорення оповідань і казок, присвячених цій тематиці, і не лише їй. Дитяча література, хоча й не в такій мірі, як доросла, торкається теми смертності взагалі і дитини зокрема. Класичними прикладами тут є оповідання Віктора Гюго "Гаврош", "Мальчиш-Кибальчиш" Гайдара та інші. Серед казок називаються "Казка про мертву царівну і сім богатирів", "Червона шапочка", особливо казки Андерсена, братів Грім.

Цій тематиці присвячені не лише оповідання і казки, які складають класичне надбання, – сьогоденні дитячі автори також звертаються до цієї теми. Наприклад, шведська дитяча письменниця Анна Хьоглунд, дві книжки якої перекладено українською ("Бути мною", "Про це говорять лише з кроликами"), у нещодавньому інтерв'ю одному з українських телеканалів зазначала: "Минулого року у Швеції дуже популярними були книжки про смерть... Звичайно, діти знають, що смерть існує. Але дорослі бояться говорити про це, тоді дітям насправді стає страшно. Їм важливо спілкуватися про це... Це може стати початком надзвичайно цікавої розмови" [9].

Отже, надзвичайно важливий аспект нашої теми – показ, аналіз, рефлексії навколо теми смерті в художній літературі взагалі і зокрема в літературі для дітей. Через художні тексти ставилися і продовжують ставитися важливі питання філософського звучання, і серед них – пошуки сенсу життя, питання про добро і зло, страждання і горе, про смертність і смерть.

А що ж педагоги, педагогіка як наука про виховання дітей, що вона думає щодо дитячих питань про смерть і як пропонує підходити до цієї теми?

На жаль, ми знайшли досить мало матеріалів з цієї проблематики. Можливо, це пояснюється тим, що педагогічна, дидактична література, написана спеціально для застосування у вітчизняних освітньо-виховних закладах, з'явилася досить пізно – у другій половині XIX століття. Її поява викликана розвитком народних шкіл, тобто більш-менш широким доступом до освіти дітей із народу, в основному селянських. Вона стала результатом шкільної реформи 1864 року, яка демократизувала початкову освіту і затребувала нових підручників, нової шкільної літератури, які б поєднували світоглядні і просвітницькі функції, і основне – спиралася на ідентичність і ментальність слов'янської (православної) дитини, хоча і до того часу існували книги для дитячого читання, та їхній зміст складали іноземні взірці, переважно перекладна література.

Вітчизняними авторами, які заповнили лакуни, стали видатні педагоги Констянтин Ушинський і Лев Толстой зі своїми книгами для дітей, навчальними посібниками для читання, що утвердилися в шкільних програмах на наступні 50 років. І донині ми зустрічаємо їхні окремі оповідання у різного роду дитячій літературі.

Констянтин Дмитрович Ушинський підготував дві книги для читання в початковій школі – "Дитячий світ" (1861) і "Рідне слово" (1864). Остання, призначена для дітей від 6 до 9 років, витримала 150 видань, а "Дитячий світ" передруковувалася більше 50 разів.

У цих дитячих книгах (підручниках) багато матеріалів пізнавального, а також морально-етичного характеру, проте педагог майже не торкається нашої теми, водночас його притчі та оповідання, зокрема "Чудовий будиночок", "Смерть і сон (за Круммахером)" на етично-моральну тематику носять духовно-релігійний зміст, яким просякнуті багато казок і притч Ушинського, але не торкається теми смертності.

Льва Толстого, який започаткував Яснополянську школу для дітей селян на засадах вільного розвитку дитини, також не влаштовувала існуюча на той час дитяча та навчальна література: навіть "Дитячий світ" Ушинського здавався йому "пустою балаканиною". Він вважав, що в текстах Ушинського занадто багато моралізаторства, стиль його "важкий і заплутаний" [10: 87]. Тому Толстой створює свої підручники, і в 1872 році з'являються чотири томи підручника "Азбука", а в 1875 – "Нова азбука", яка була

рекомендована Міністерством народної освіти і широко використовувалася в школах до 1917 року. Зазначимо, що, як і оповідання Ушинського, вони і в радянський час, і донині включаються у різного роду читанки, хрестоматії. Лев Толстой також досить мало приділяв уваги питанню про смертність, а якщо і приділяв ("Каяття грішника", "Руйнування пекла і відновлення його"), то, знову ж таки, розглядав крізь призму релігійно-духовної моральності й відповідної обрядовості.

У 1907 році Толстой написав книгу для релігійного навчання дітей у Яснополянській школі "Вчення Христа, викладене для дітей". Фінський дослідник історії російської дитячої літератури вважає, що "цей твір зовсім не враховує особливостей дитячої аудиторії з точки зору змісту; не допомагають і питання в кінці кожного розділу" [10: 91].

Розпочатий після 1917 року радянський проект поставив освіту в ідеологічні, сцієнтистські і не просто матеріалістичні, а антирелігійні рамки, заборонив у 1920 р. казку як жанр дитячої літератури і перемістив питання смертності в зону приховуваної реальності, виключивши їх з життя дитини взагалі. З текстів зникли ті "теми про вічне", які до цього були в навчальних посібниках. І за допомогою нової дитячої літератури, радянське суспільство стало проголошувати свої ідеологічні цінності, які стали вважатися дитячими цінностями.

Але в період колективізації і особливо під час і після Другої світової війни тема дитячої смерті стала помітною, бо поєдналася з тематикою героїчного. Мова не йшла про психологічне або філософське осмислення смерті; в емоційному плані у дітей формувалося екстремальне світовідчуття: потрібно бути завжди готовим до подвигу, трудового чи воєнного. Правильно вихована дитина – та, яка готова померти на вимогу партії. Для пропаганди цього положення створювалися спеціалізовані твори з особливими персонажами – "піонерами-героями" [11]. У них смерть дитини часто описувалася дуже натуралістично: "Дитина терпить знущання катування, стійко витримує страждання. Її смерть показана у деталях: дитину убивають у темну пору доби, частіше пізньої осені, уві сні або заманюють у безлюдне місце (околиця села / міста, ліс, болото, кладовище та ін.) і там жорстоко і зосереджено убивають" [11].

Література про героїчну дитячу смерть з повоєнних років і до кінця існування Радянського Союзу була важливою складовою виховної роботи.

Власне, радянська педагогіка і її наступниця (ревізійністська, як нам видається) і не приступала до розгляду теми смертності, не висловила взагалі свого ставлення до цього питання. Проте ще в структурі радянської парадигми зародилася концепція, що розкриває один із шляхів формування ставлення дитини до смерті і смертності, яка перекидає місточок і до філософсько-етичного виміру, і до літературно-педагогічного, і до психологічного, і до культурологічного. Мова йде про художньо-етичну спадщину Василя Сухомлинського – посібник "Як виховати справжню людину" ("Педагогічна етика") та "Хрестоматію з етики", яка складається з оповідань і казок для дітей. Ми не аналізуватимемо ці праці, а зупинимось на тих їхніх складових, що становлять тему нашої статті. Але все ж зауважимо, що і казки Сухомлинського (перша поява окремим виданням у 1971 р. білоруською мовою у Мінську, у 1974 – у Москві, 1978 – у Києві), і праця "Як виховати справжню людину" (1975) були опубліковані після того, як педагог пішов із життя. І якщо художня творчість Сухомлинського отримала велике розповсюдження, особливо в Україні, то цього не можна сказати про працю "Як виховати справжню людину" – і через суспільно-політичні й ідеологічні катаклізми, що розпочалися невдовзі, і через своєрідну, "нерадянську" стилістику подачі матеріалів (повчання), і, звичайно, їхній зміст, оскільки педагог, всупереч радянському канону, звертається до таких тем і сюжетів: "Що означає щастя буття", "Найвища радість – народження людини", "Виховання почуття поваги до дідуся й бабусі", "Совість – чутливий охоронець вчинків" і таке інше.

Темі смертності і формуванню ставлення дитини до неї Сухомлинський присвячує 4 повчання: "Як учити правильному ставленню до смерті", "Людина має дорожити пам'яттю своїх предків", "Як учити умінню досягнути велику мудрість людської скорботи", "Людина народжена для того, щоб залишити по собі слід". Дотичними до цієї тематики є також такі повчання: "Що таке горе і як учити дітей переборювати його", "Розуміння горя близької людини розвиває моральну пильність" [12].

Відзначимо як важливе для розгляду цієї теми, що посібник "Як виховати справжню людину" вперше побачив світ у 1975 році спочатку як окрема книжка у видавництві "Радянська школа". Вона безпосередньо передувала друку цього ж твору у другому томі п'ятитомного видання творів Сухомлинського українською мовою у 1976 – 1977 роках, яке готувалося не лише у прискореному темпі, але й було піддане ідеологічному редагуванню, навіть викривленню (редактор – В. З. Сміль). І лише в 1989 році в московському видавництві "Педагогіка" посібник "Як виховати справжню людину" вийшов за авторським рукописом, без втручань у текст, логіку його викладу. У рецензіях російських науковців на цю книгу відзначалося, зокрема, що звернення до такого спектру питань морально-етичного виховання "немає в радянській педагогічній літературі" (О. Богданова). А один із провідних російських фахівців з питань виховання А. В. Мудрик у рецензії відзначив: "В. О. Сухомлинський ставить у ній ряд проблем, які в педагогіці, наскільки я знаю, ніхто не ставить. Це і проблема смерті та горя, як готувати дітей перемагати горе, про виховання поваги до старості, про розвиток у дітей почуття співучасті і

співпереживання, про те, як це можна робити. Насамкінець, тільки він, по-моєму, в масовій педагогічній літературі веде мову про виховання хворої дитини" [13].

Структура книги "Як виховати справжню людину" складається з 59 повчань; кожне повчання невелике, в залежності від теми займає півтори-дві сторінки. Кожне починається із звернення до вихованця, як правило, це звернення – коротке і максимально афористичне, у ньому сконцентровано те, що учитель, вихователь має донести до вихованця. Потім Сухомлинський поміщує свої розмірковування щодо висловлених ідей, а також наводить художньо-ілюстративний матеріал або приклади з життя, які підтверджують його думки. У кожному повчанні містяться рекомендації або просто розповідь про те, як особисто він будує такі заняття.

Аналогічний підхід зберігається і у повчаннях, присвячених смертності людини. Так, у повчанні "Як учинити правильному ставленню до смерті" Сухомлинський подає філософсько-етичне її розуміння, підкреслюючи і вишикуючи моральний, духовний сенс існування людини. Він пише: "Без розуміння смерті немислиме осягнення життя, радості буття, відповідальності людини за кожен свій крок на землі. ... Розуміти смерть як найбільше людське горе потрібно для того, щоб любити життя, дорожити життям, берегти життя як найбільшу і ні з чим не порівнянну цінність" [12: 46].

Для того, щоб ця думка стала для дитини істинною, Сухомлинський радить починати з "доторкнення дитячого серця до смерті любимої людини", коли "переживання втрати пробуджує не лише радість буття, жаду до життя, а й нове бачення світу взагалі". Розуміння нічим не заповнюваної втрати людини відкриває у душі відчуття того, що, здавалося б, "найбезневиннішим вчинком можна образити, вразити в саме серце, нанести глибокі страждання, а буває, і смерть" [12: 46–47].

І Сухомлинський наводить приклад про те, що коли Наталю, ученицю 2-го класу, під час уроку сповістили про смерть бабусі, то учитель, відпустивши дівчинку, не повернувся до теми уроку, а розповідав весь урок про бабусю, її життя. "Я вважаю, – пише педагог, – дуже потрібним проводити у класі бесіди про дідусів і бабусь дітей, які пішли з життя. Як у краплі роси, у кожній людській долі відобразилася доля народу" [12: 46–47]. Педагог прищеплює думку про те, що "людина умирає – людство безсмертне", і чим більший буде духовний зв'язок поколінь – того, що приходить, і того, що йде, – просякнутий любов'ю, відданістю, пам'яттю серця, тим більше буде зростати моральна основа людини.

Цю тему Сухомлинський розвиває і у наступному повчанні "Людина має дорожити пам'яттю своїх предків", де йдеться про важливість збереження пам'яті про людину, яка пішла з життя, як найважливішої людської цінності. Він радить школярам, вихованцям іти на кладовище в дні поминання предків, навіть якщо у них і немає могил близьких, і наводить слова Генріха Гейне про те, що "Під кожною могильною плитою – світова історія", і від себе додає, що людина утверджується у світі не лише як істота, яка мислить і має почуття, але і як жива ланка у вічному ланцюгові поколінь, в своєму батькові, дідові і прадідові вона бачить корінь своєї честі і достоїнства. Саме в такому ставленні пізнається народний дух, і все це Сухомлинський називає пам'яттю серця [12: 47–48].

Заняття, присвячені цій тематичі, він рекомендує проводити і у Батьківській школі, під час яких "ми знайомимо з оповіданнями... про повчальні долі матерів і батьків, які, не осягнувши мудрості виховання любові до старших, пожинали гіркі плоди свого невігластва" [13: 47–48]. Такі ж заняття Сухомлинський радить проводити і з дітьми, але тоді, коли для них стають приступними найважливіші людські цінності.

Наступне повчання з цього циклу – "Як учинити умінно осягнути велику мудрість людської скорботи" – наголошує на важливості розвитку моральності дитини, яка включає в себе почуття скорботи, горя втрати. Сухомлинський говорить про повну занедбаність цієї проблематики у шкільному вихованні і необхідність формування наступного переконання: "людська смерть – не просто згасання і припинення життєвих процесів. Це... подія в тому процесі незгасимого життя поколінь, яка називається наступністю... Людина не закопує свого батька і матір в землю, а ховає їх. ... Ховає – значить зберігає, оберігає, дорожить" [12: 47–48].

І останнє повчання, яке ніби завершує цикл, – "Людина народжена для того, щоб залишити по собі слід", у якому, звертаючись переважно до старших школярів, стверджує, що "людина залишає себе перш за все у людині. В цьому наше безсмертя". А шлях до цього – це "уміння бачити себе".

Тут доречно порівняти підходи Сухомлинського і сучасного російського фахівця з психології і психотерапії Ф. Ю. Василюка, який у 1991 році писав: "Горе – це не просто одне з почуттів, це конститууючий антропологічний феномен: жодна з найрозумніших тварин не ховає своїх сородичів. Ховати – відповідно, бути людиною. Але ховати – це не відкидати, а заховати і зберігати. ... Людське горе не деструктивне (забути, відірвати, відокремитися), а конструктивне, воно покликане не розкидати, а збирати, не знищувати, а творити – творити пам'ять" [14: 232].

Виховну роботу в цьому напрямі Сухомлинський пропонує проводити на прикладах, реальних і художньо-поетичних, які можуть впливати на моральні уявлення, формувати ціннісний світ підлітка: "Бачити людину, розуміти і відчувати у ній красу, захоплюватися і зачудовуватися нею, співвідносити себе з побаченим і сприйнятим, наче примірити свої достоїнства з тим, що він вважає взірцем" [12: 50].

Розповідь про красиво прожите життя людини, яка пішла з нього, – це не лише пам'ять, а й "гімн життя". Це повчання також насичене художнім матеріалом – оповіданнями і казками.

У цьому циклі повчань Сухомлинський ставить і розв'язує питання смертності як питання, по великому рахунку, сенсу життя і сенсу смерті, спонукає дитину розмірковувати над ними, причому не віддалено-абстрактно, а на прикладах свого життя, життя близьких людей, однокласників. Він розглядає її в антропологічному, загальнолюдському, світоглядному і морально-етичному сенсі, наголошуючи, що духовна смерть, смерть душі людини – це значно більша втрата, ніж фізична, і такий підхід спрямований на життєстверджуючу, оптимістичну рефлексію.

Сухомлинський не обмежився етичними повчаннями, викладеними у посібнику "Як виховати справжню людину", а створив "Хрестоматію з етики", яка у значній мірі ілюструє повчання, але, як показало життя, художні мініатюри зажили окремим життям, стали складовою дитячої літератури. Впродовж останніх п'ятнадцяти років оповідання і казки Сухомлинського ввійшли у коло дитячого читання у вигляді збірок його оповідань і казок, які носять назву однієї з мініатюр, включених у збірку, а також у підручники для початкової школи, у збірки різних авторів [15–17].

У найбільш повному обсязі художньо-етична спадщина Сухомлинського як філософія для дітей, якою вона і задумувалася автором, вийшла у минулому році у харківському видавництві "Школа" під назвою Василь Сухомлинський. "Я розповім вам казку... Філософія для дітей" [16].

Кількість художніх мініатюр, безпосередньо присвячених темі смертності, сягає, за моїми підрахунками, чотирнадцяти. Тематично вони торкаються різних сторін життя дитини, сім'ї, природи. Для демонстрації, емоційно-образного долучення до ідей, які він збирається донести, Сухомлинський звертається до природи ("Стара вишня", "Фіалка і бджола", "Він тільки живий гарний", "Чому дідусь посміхнувся"); до прикладів з життя сім'ї, втрати найповажніших її членів ("Життя", "Найщасливіша людина на землі", "Дідусь і смерть", "Всі добрі люди – одна сім'я"); про важливість пам'ятати про тих, хто пішов із життя, горювати і зберігати в своєму серці ("Похорони бабусі Марії", "Усі могили – людські", "Для цього треба бути Людиною") і, насамкінець, найвищою точкою рефлексій щодо дихотомії "життя – смерть" є оповідання, що стосуються духовного смислу життя ("Для чого людина живе на світі", "Перед Справедливим Суддею", "Який слід повинна залишити людина на землі", "Не час помирати", "Мати біля могили сина").

Ось таке антропоцентричне, морально-етичне розуміння цієї теми з опорою на народні уявлення, традиційно-обрядові дії Сухомлинський виклав у своїх творах і впроваджував на практиці. В цілому, коли співставляти ставлення психологів, психоаналітиків до теми моральності як такої, яка безпосередньо стосується дітей, то концепція Сухомлинського багато в чому співпадає з їхніми міркуваннями. Вона спирається на індивідуальний підхід до дитини, особливо в цих питаннях, знання психологічного стану, ступеню довіри між дорослим і дитиною, здатності дитини до рефлексії, розвинутої її емоційно-почуттєвої сфери [17; 18; 19]. Вона в багатьох своїх аспектах також співпадає з теологічним, християнським тлумаченням, особливо у втішанні, розраді, поясненні важливості співчуття, співпереживання і скорботи.

Ставлення до смерті і смертності – важлива складова поглядів Сухомлинського на виховання, і вона має розглядатися як складова його філософії для дітей і художньо-педагогічної спадщини в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Косилова Е. О взрослении в мультифакторной культуре. О философии возраста [Электронный ресурс] / Е. Косилова // Отечественные записки. – 2014. – № 5 (62). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2014/5/6k-pr.html>.
2. Варава В. В. Современная российская танатология (опыт типологического описания) // НОМО МОРТАЛИС – ЧЕЛОВЕК СМЕРТНЫЙ. Альманах / [сост. С. Роганов]. – Москва : ООО "Печатная традиция", 2009. – С. 95–113.
3. Моральность в литературе и искусстве : [сборник статей]. – Москва : Новое литературное обозрение, 2015. – 432 с.
4. Вітюк І. Страх перед смертю як передумова есхатологічних візій / І. Вітюк // Українська полоністика. – 2015. – № 12. – С. 3–10.
5. Гаврилова Т. А. Проблема детского понимания смерти [Электронный ресурс] / Т. А. Гаврилова // Психологическая наука и образование. – 2009. – № 4. – Режим доступа : www.psyedu.ru / ISSN : 2074 – 5885 / e-mail: box@psyedu.ru.
6. Энтони С. Открытие смерти в детстве и позднее : [пер. с англ.] / С. Энтони. – Москва : РИМИС, 2009. – 368 с.
7. Афанасьева О. Детские книжки о смерти или об ошибках в разговорах с детьми на трудную тему [Электронный ресурс] / О. Афанасьева // Похоронный дом. – 2004. – № 1 (4). – С. 10–13. – Режим доступа : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
8. Сурожский А. Восприятие смерти в детстве [Электронный ресурс] / А. Сурожский. – Режим доступа : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
9. Режим доступу : http://zahid.net/dityam_strashno_yakshho_dorosli_boyatsya_govoriti_pro_smert_n1426592.
10. Хеллман Б. Сказка и боль. История русской детской литературы / Б. Хеллман. – Москва : Новое литературное обозрение, 2016. – 560 с.

11. Леонтьева С. Г. Пионер – всем пример [Электронный ресурс] / С. Г. Леонтьева // Отечественные записки. – 2004. – № 3. – Режим доступа : http://magazines.russ.ru/oz/2004/3/2004_3_24-pr.html.
12. Сухомлинский В. А. Педагогическое наследие. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – Москва : Педагогика, 1989. – С. 38–51.
13. Мудрик А. В. Отзыв на рукопись В. А. Сухомлинского "Как воспитать настоящего человека" / А. В. Мудрик. – Б/дати. – Особистий архів О. Сухомлинської.
14. Василюк Ф. Е. Пережить горе / Ф. Е. Василюк // О человеческом в человеке / [под общ. ред. И. Т. Фролова]. – Москва : Политиздат, 1991. – С. 230–247.
15. Сухомлинський В. Вічна тополя / В. Сухомлинський. – Київ : Генеза, 2003. – 272 с.
16. Сухомлинський В. Я розповім вам казку... Філософія для дітей / В. Сухомлинський / автор вст. статті і уклад. О. В. Сухомлинська. – Харків : ВД "ШКОЛА", 2016. – 576 с.
17. Как говорить с детьми о смерти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [Родительское собрание]. – Режим доступа : <http://kp.ua/print/life/380392-kak-hovoryt-sdetmy-o-smerty>.
18. Смерть и дети [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
19. Ялом М. Экзистенциальная психотерапия [Электронный ресурс] / М. Ялом. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukr.web.net/books/yalom01/4xt04.htm>.
20. Сухомлинський В. Вогнегривий коник / В. Сухомлинський. – Київ : Вікар, 2008. – 200 с.
21. Сухомлинський В. Всі добрі люди – одна сім'я / В. Сухомлинський. – Харків : Школа, 2012. – 160 с.
22. Сухомлинський В. Квітка сонця / В. Сухомлинський. – Харків : Школа, 2009. – 240 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kosilova E. O vzroslenii v multifaktornoj kul'ture. O filosofii vozrasta [About Growing Up in Multifactorial Culture. About Age Philosophy] [Elektronnyi resurs] / E. Kosilova // Otechestvennyie zapiski [Patriotic Notes]. – 2014. – № 5 (62). – Rezhym dostupa : <http://magazines.russ.ru/oz/2014/5/6k-pr.html>.
2. Varava V. V. Sovremennaia rossiiskaia tanatolohiia (opyt tipolohicheskoho opisaniia) [Modern Russian Thanatology] / V. V. Varava // HOMO MORTALIS – ChELOVEK SMERTNYI. Al'manakh [HOMO MORTALIS – ChELOVEK SMERTNYI. Almanac] / [sost. S. Rohanov]. – Moskva : OOO Pechatnaia tradytsiia, 2009. – S. 95–113.
3. Mortal'nost' v literature i iskusstve [Mortality in Literature and Art]: [sbornik statei]. – Moskva : Novoie literaturnoie obozreniie, 2015. – 432 s.
4. Vitiuk I. Strakh pered smertiu yak peredumova eschatolohichnykh vizii [Fear of Death as Precondition for Eschatological Visions] / I. Vitiuk // Ukrainska polonistyka [Ukrainian Polish Studies]. – 2015. – № 12. – S. 3–10.
5. Havrylova T. A. Problema detskoho ponimaniia smerti [Problem of Children Find of Death] [Elektronnyi resurs] / T. A. Havrylova // Psykhologhycheskaia nauka i obrazovaniie [Psychological Science and Education]. – 2009. – № 4. – Rezhym dostupa : www.psyedu.ru / ISSN : 2074 – 5885/e-mail: box@psyedu.ru.
6. Entoni S. Otkrytii smerti v detstve i pozdnee [Discovery of Death in Childhood and Later] : [per. s anhl.] / S. Entoni. – Moskva : RIMIS, 2009. – 368 s.
7. Afanaseva O. Detskiie knizhki o smerti ili ob oshybkakh v razghovorakh s detmi na trudnuu temu [Children's Books about Death and Mistakes in Conversations with Children On Thorny Subject] [Elektronnyi resurs] / O. Afanaseva // Pokhoronnyi dom [Funeral Home]. – 2004. – № 1 (4). – S. 10–13. – Rezhym dostupa : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
8. Surozhskii A. Vospriiatie smerti v detstve [Perception of Death in Childhood] [Elektronnyi resurs] / A. Surozhskii. – Rezhym dostupa : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
9. Rezhym dostupa : http://zahid.net/dityam_strashno_yakshho_dorosli_boyatsya_govoriti_pro_smert_n1426592.
10. Khellman B. Skazka i byl'. Istoriia russkoi detskoj literatury [Fairytale and Byul. History of Russian Children's Literature] / B. Khellman. – Moskva : Novoie literaturnoie obozreniie, 2016. – 560 c.
11. Leonteva S. H. Pioneer – vsem primer [Pioneers are Examples for Us All] [Elektronnyi resurs] / S. H. Leonteva // Otechestvennyie zapiski [Patriotic Notes]. – 2004. – № 3. – Rezhym dostupa : http://magazines.russ.ru/oz/2004/3/2004_3_24-pr.html.
12. Sukhomlynskyi V. A. Pedahohicheskoe nasledie. Kak vospytat' nastoiashcheho cheloveka [Pedagogical Heritage. How to Educate a Real Person] / V. A. Sukhomlynskyi. – Moskva : Pedahohika, 1989. – S. 38–51.
13. Mudrik A. V. Otzyv na rukopys' V. A. Sukhomlynskoho "Kak vospytat' nastoiashcheho cheloveka" [Defence to Manuscript] / A. V. Mudrik. – B/daty. – Osobystyi arkhiv O. Sukhomlynskoj.
14. Vasyliuk F. E. Perezhyt' hore [Outwear Sorrow] / F. E. Vasyliuk // O chelovecheskom v cheloveke [About the Human in Man] / [pod obshch. red. I. T. Frolova]. – Moskva : Politizdat, 1991. – S. 230–247.
15. Sukhomlynskyi V. Vichna topolia [Eternal Poplar] / V. Sukhomlynskyi. – Kiiv : Geneza, 2003. – 272 s.
16. Sukhomlynskyi V. Ya rozpovim vam kazku... Filozofia dlia ditei [I Will Tell You a Fairytale...Philosophy for Children] / V. Sukhomlynskyi / avtor vst. statii i uklad. O. V. Sukhomlynska. – Kharkiv : VD ShKOLA, 2016. – 576 s.
17. Kak hovoryt' s det'mi o smerti [How to Talk with Children about Death] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa : [Roditel'skoe sobraniie]. – Rezhym dostupa : <http://kp.ua/print/life/380392-kak-hovoryt-sdetmy-o-smerty>.
18. Smert' i deti [Death and Children] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa : <http://tanatoterra.com/index.php?art=229>.
19. Yalom M. Ekzistentsyal'naia psykhoterapiia [Existential Psychotherapy] [Elektronnyi resurs] / M. Yalom. – Rezhym dostupa : <http://www.psylib.ukr.web.net/books/yalom01/4xt04.htm>.
20. Sukhomlynskyi V. Vohnehryvyi konyk [Fiery Horse] / V. Sukhomlynskyi. – Kyiv : Vikar, 2008. – 200 s.

21. Sukhomlynskyi V. Vsi dobri liudy – odna simia [All Gentle People are One Family] / V. Sukhomlynskyi. – Kharkiv : Shkola, 2012. – 160 s.
22. Sukhomlynskyi V. Kvitka sontsia [Flower of Sun] / V. Sukhomlynskyi. – Kharkiv : Shkola, 2009. – 240 s.

Сухомлинская О. В. Ребенок и вопрос о смертности: подход Василия Сухомлинского.

В статье затрагивается вопрос о рефлексиях относительно смертности человека как специфической отрасли научного знания и, прежде всего, педагогического; рассматривается степень его исследованности в отечественной гуманитаристике (философии, психологии) и в западной научной мысли – танатологии. Основное внимание уделяется особенностям восприятия ребенком смертности, в связи с чем ставится вопрос о роли и значении педагогики и в частности художественно-образного освоения ребенком этой проблематики. Отмечается неразработанность педагогического контекста – смыслового наполнения и соответствующего инструментария для представления темы смертности человека в образовательном и воспитательном пространстве. Раскрываются и анализируются идеи Василия Сухомлинского относительно ознакомления детей с вопросами смертности человека как философско-этических ценностных явлений. Рассматривается учебно-методический инструментарий, разработанный и применяемый В. Сухомлинским, – морально-этические наставления, методические советы, художественно-иллюстративный материал. Раскрытие вопросов смертности в наследстве Сухомлинского направлено на акцентуацию внимания взрослых по отношению ребенка к теме смерти как философско-этической категории, как одного из путей ее репрезентации в педагогическом процессе школы и в семейном воспитании.

Ключевые слова: Ребенок, смертность, дискурс, смертность, отечественные исследования, танатология, философия, теология, детская литература, К. Ушинский, Л. Толстой, педагогика и вопрос смерти, В. Сухомлинский, рефлексия, социально-этические ценности, методическая, художественно-этическое наследие.

Sukhomlynska O. V. Child and Question of Mortality: V. Sukhomlynsky's Approach.

The article deals with the question of reflections concerning human mortality as a specific branch of scientific knowledge and, above all pedagogical. It touches upon the issue of the degree of its wilderness in the national humanities (Philosophy, Psychology) and Western scientific thought thanatology. Much attention is given to the peculiarities of child's perception the notion mortality. According to the article the question of the role and importance of Pedagogy and in particular the child's perception of this particular problem raises. The author points out the lack of pedagogic context, which is subject matter and relevant tools for representation the topic of human mortality in learning and educational space. Vasyl Sykhomlynsky's ideas concerning learning children about the questions of human mortality as philosophical-ethical facts are analyzed and reported. The article gives a detailed analyses of academic tools which were worked upon and applied by Vasyl Sykhomlynsky. It includes ethical, moral instructions and methodic suggestions and illustrative material. In conclusion the author writes about the elaboration of human mortality questions in the pedagogical heritage of V. Sykhomlynsky aimed to attention being devoted to adult's care and child's perception of the topic mortality.

Key words: child, death rate, discourse, mortality, domestic researches, thanatology, philosophy, theology, child's literature, K. Ushinsky, L. Tolstoy, Pedagogy and question of mortality, V. Sukhomlynsky, reflection, social values, philosophical-ethical heritage.